

ממיכאל ועד בת-יפתח
יצחק קצנלסון וכתובתו לילדים ולנוער
 ד"ר עדינה בר-אל

<p>חֲמֵשׁ שָׁנִים – וּבִשְׁשִׁית אֶל חֲבֵרָיו קָרָא : "שְׁלוֹם, נִבְחַן, שְׁלוֹם, לְקִיק, שְׁלוֹם מִלְמוּדִים. צְחוּרָה.</p>	<p>חֲמֵשׁ שָׁנִים עַל מִיכָאֵל עָבְרוּ בְּרִקּוּדִים. בָּטַל יָשָׁב מֵעֲבוּדָה, חֲפָשִׁי מִלְמוּדִים.</p>
<p>אֶל בֵּית הַסֵּפֶר אֶלְכָה לִי, אֶלְמַד יוֹם-יוֹם עֲכָשׁוּ ; חֲכּוּ עַד כְּלוֹת הַלְמוּדִים, שׁוֹב נִשְׁתַּעֲשַׁע יַחְדָּו."</p>	<p>שְׁלֹשָׁה הָיוּ לוֹ חֲבֵרִים : נִבְחַן שְׁבַמְלוּנָה, חֲתוּל שְׁחוּר כְּבִי לְקִיק, וּבְשׁוּבָךְ יוֹנָה.</p>

השיר הזה הוא פרי עטו של משורר, אשר כתב גם "רוח עצוב, רוח עגום, / שא נא את אנחתי [...]. את יגון לְבַתִּי", וגם כתב "חלום חלמתי, / נורא מאוד : אין עָמִי, עָמִי / איננו עוד...". השניות שמוצאת ביטויה בתכני שירתו מתבטאת בתחומים נוספים אצל קצנלסון. הוא היה משורר ומחזאי דו-לשוני, כתב הן ביידיש והן בעברית; הוא כתב לילדים ולמבוגרים; הוא חי בגולה, אך ליבו ונפשו נקשרו בארץ ישראל. חוקרים עסקו בשאלות: האם יש הבדל בין היצירות המוקדמות שלו למאוחרות? האם הפסימיות והכאב נותנים אותותיהם רק ביצירותיו המאוחרות, או שיש סימנים להם גם במוקדמות? (ראו: שיינטוך יחיאל, "יצירתו של יצחק קצנלסון בווארשה בהקשרה ההיסטורי", בתוך: **יצחק קצנלסון: כתבים שניצלו מגטו וארשה וממחנה ויטאל**, מגנס ובית לוחמי הגטאות, ירושלים תש"ן, עמ' 3 – 97).

תולדות חייו

יצחק קצנלסון נולד בקרליץ שברוסיה הלבנה בשנת 1885. משנת 1896 חי בלודז'. כבר בגיל 10 הוא התחיל לכתוב שירים בעברית. בהיותו בן 13 נתפרסם שירו "השעון מכה" בעיתון **עולם קטן** (בעריכת א.ל. בן-אביגדור ושל. גורדון החל לצאת לאור בוורשה בשנת תרס"א-1902). לימודיו הסדירים היו עד גיל שתים-עשרה. לאחר מכן נאלץ לעבוד כארבע שנים כעוזר בבית מסחר וכשוליה בבית מלאכה. לאחריהן הוא שירת בצבא במשך שישה חדשים, ובשנת 1906 החל בעבודת הוראה וחינוך. יחד עם בני משפחתו הוא ניהל בלודז' רשת חינוכית בעברית, שכללה גן ילדים, בית-ספר יסודי וגימנסיה. במקביל המשיך בעבודתו הספרותית. הוא כתב שירים, מחזות וטקסטים פובליציסטיים. ביקר בארץ בשנים 1925 ו-1934. שיריו – שנכתבו לפני ביקוריו בארץ (!) - "יפים הלילות בכנען", "גילו הגלילים גיבורי החייל", "שירת הקוצרים" ואחרים, מופְּרִים לכול ומושרים בארץ.

אביו יעקב-בנימין היה משכיל, מורה בחדר מתוקן (בו למד גם בנו) וסופר עברי. אביו היה שותף בכתיבת האנציקלופדיה "אשכול" (ורשה 1888), כתב סיפור בחרוזים בשם "עוללות אפרים" ועוד. ממנו למד יצחק את השפה העברית.

את יחסו לאביו ניתן ללמוד משיר, שנדפס בעיתון **עולמי**, בגיליון מס' 63 (מרץ 1939), ובו הוא מכריז על "יום אבא":

שיר ל"יום אבא"

אני אם קטנתי –
חיש על האצטבא
אעלה ואכריז
על יומו של אבא:

מי סלע בים לי?
בליל – מי לבה?
זה אבא... יום קדוש
לי יומו של אבא.

מי דואג לאמא?
מי עומד על גבה?
אבא! נגילה
ביומו של אבא.

מי ראש המשפחה?
מי צורה? משגבה?
זה אבא... נגילה
ביומו של אבא!

שמים וארץ,
מלא תבל רבה –
שישו ושמחו
ביומו של אבא!...

אמנם שירים אלו אינם ברוח הפמיניזם המודרני עכשיו, אולם ניכר שהמשורר צמח בתוך משפחה חמה ואוהבת.

יוצר ספרות לקטנים ולגדולים

יחסו המיוחד לילדים מתואר על ידי אנשים שהכירוהו. מספר אחיו אברהם, שעלה ארצה וחי בקיבוץ שפיים: "לפעמים, בסורי לגן, הייתי רואה את יצחק עומד בין הילדים בני 4 – 5, מספר להם סיפור, והילדים יושבים כל אותה שעה, ידיהם שלובות, ועיניהם רתוקות באיש שלפניהם, כולו מלא חיים ותנועה ושובה את ליבותיהם. כילד היה בתוכם. בגופו ובנפשו היה צולל לתוך סיפוריו, עיניו נוצצות, משחק בספרו, כל עצמותיו תאמרנה. היה מספר ושר לסירוגין, והילדים מחריים מחזיקים אחריו..."

בזכות השילוב בין היותו מחנך ומשורר הוא הוציא לאור אנתולוגיות וספרי לימוד. אחד מהם הוא: **גן-ילדים**: קובץ שלם של שירים פרבליים ושירי-עם למשחק ולשעשועים, ורשה תרע"ח. בהקדמה הוא כותב: "אספתי כמעט את כל שירי המשחק והשעשועים הטובים משל אחרים,

אחרי שניפיתים בשבע נפות ותיקנתים תכלית תיקון, ואולם רוב השירים בספר כתבתי אני...”
 הבעיה היא, שקצנלסון לא ציין את שמות היוצרים, ולא ניתן לדעת מי הכותבים ומה עובד.
 שירי המשחק משתלבים במגמה הכללית של החידושים בחינוך בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה
 העשרים. מגמת העמלנות שהחלה אז דגלה בכך שיש צורך במוסדות החינוך להעביר את תשומת
 הלב מן הספר אל הילד. יש להפעיל את גופו, לטפח אמנויות, לקשרו לטבע ולהיענות לצרכיו
 בהתאם לגילו.
 בעוד שבספר זה ובאחרים יש שירים לקטנטנים, בשילוב הנחיות לתנועות, הרי בעיתונים נדפסו
 שירים לגדולים יותר. אגב, כל שיריו העבריים נכתבו בהברה האשכנזית וכך יש לקרוא אותם.
 להלן דוגמא לשיר נונסנס, המשלב הומור והגזמה, גם באמצעות מספרים טיפולוגיים. יחד עם
 זאת יש בו רבדים מעניינים: תשתיות מן המקורות היהודיים, ואפילו רמזים חברתיים ופוליטיים.
 נדפס **בעולמי הקטן**, 41, ערב ראש השנה תרצ”ט. כלומר: ממש לפני פרוץ המלחמה היה ניסיון
 לעודד את הקוראים הצעירים.

חלום פרעה

הומוֹרְסָקָה

צאו וראו והתמהו. מה שעניי פרעה ראו:	עשיר הלזה לעני שקל, הלזה שקל ותבע מאה.
עצל שכב שבע שנים ובשמניית קם יגע!	ישמעאל יור באחיו יצחק – וישמעאל הוא שנע!
צם צדוק שבעה ימים, ובשמניי והוא – שבע...	שבתי לביתי, מצאתי גנב – אמר לי הגנב: צאה!
כבשה תשת מעינות שבעה ואל השמיני תרוץ צמאה...	פרות כחושות אכלו שמנות – דקה אכלה את המלאה...
רחל נרדמה בערב – ובבקר היא – לאה...	צאו וראו והתמהו. מה שעניי פרעה ראו.

כותב מחזות ובמאי

בהיותו כבן שתיים-עשרה, כאשר עבד חרף רצונו כעוזר בבית מסחר, הוא התנחם לאחר העבודה
 בצפייה בתיאטרון שהיה בעירו. באותה עת הוא כתב מחזה בשם "דרייפוס ואסתרזיי". הוא ארגן
 ילדים כלהקת שחקנים, ואלו הציגו את המחזה בחצר ביתו. יצחק לא הסתפק בתפקידו כמחבר
 וכבמאי, הוא גם שיחק את התפקיד הראשי – דרייפוס.

במשך חייו הוא השקיע רבות בתחום התיאטרון למבוגרים. הוא הקים בלודז' חוג דרמטי ובו
 העלה מחזות של פרץ, שלום עליכם, הירשביין וכן מחזות שלו. בשנת 1912 הוא יזם את הקמת

"הבמה העברית", ויצא עם שחקניו – ביניהם רודולף זסלבסקי ומנחם גנסיין – להופעות ברחבי רוסיה עם ההצגה של קארל גוצ'קוב "אוריאל אקוסטה". את העושר הלשוני, ההומור, המצלול והמקצב ניתן למצוא במחזותיו, כמו בשיריו. להלן דוגמא לפתיחת המחזה לילדים "נס חנוכה". נדפס בעולמי 56, כסלו תרצ"ט:

מנהל ההצגה (עולה זריז ומהיר על הבימה, פונה אל הקהל מתוך קידות והשתחויות):
 קהל מאוד נכבד ומאוד נרגש, מאוד מאוד אשמחה / לקבל את פניך ראשון פה
 בברכה. / עשה נא לי רק זה: הַרְגֵע, כבר הכול מוכן, / אני עליתי רגע רק לדוכן. /
 [...] פה כפר מודיעין, בהרים הוא הכפר, / אך מאין אקח לך, קהל נכבד, הר? /
 יספיק כתב על עץ, אל תבקשו יותר מני – / (קורא) מתתיהו ובניו! עלו! ואני –
 אינני (יורד חיש).
 מובן שהמחזות לחגים, אשר נדפסו בעיתונים, שימשו לא רק את תלמידי מחבריהם, אלא הועלו על הבמה בבתי ספר שונים ברחבי פולין. משל קצנלסון נדפס בעולמי מחזה לפורים בשם "משלוח מנות" (גיליון 42, אדר ב' תרצ"ח). במחזה זה יש מין מסר סוציאליסטי. המשתתפים הם ילד עני בשם חיים, אמו, אביו ושישה כרובים [מלאכים]. המחזה נפתח בשירו של הילד: "אני ילד עני – וי! / בגדי טלאי על גבי טלאי; / אבי שמש בבית הכנסת, / אמי – היא כובסת." בהמשך מסתבר שאין לו חלוק לבשרו ולא פת לחם לאכול. כאשר הכרובים רוצים להעניק לו שוקולד, מרמלדה, תאנים או תמרים, הוא מוותר עליהם. והנה אביו מביא לו כיכר לחם ואמו – חלוק לבן ללבוש. לסיום הוא מברך את הוריו ואומר לכרובים: "ואתם, כרובים – אין עמכם / גם אף אחד יבין: / מה לרעב כיכר לחם, / ולעני חלוק לבן".

אחד הנושאים המרכזיים ביצירתו של המשורר והמחזאי, שעסק רבות בעיון בתנ"ך ובהוראתו, הוא העבר ההיסטורי המקראי וערכיו. למרות שלמד עד גיל שתים-עשרה בלבד, היתה התשתית ללימודי העברית והתנ"ך, כנראה בזכות אביו, איתנה. קצנלסון כתב סיפורים, שירים ומחזות על רקע נופי המקרא, על דמויותיו המגוונות. כשם שחכמי המשנה והתלמוד הרחיבו את היריעה והוסיפו פרטים צבעוניים על הדמויות וחייהן, כך גם קצנלסון. עניין זה השתלב עם גם עם המגמה הציונית, שמצאה רציפות בין תמונת העבר התנכית לתמונת העתיד הציונית הארץ-ישראלית. כבר בתחילת שנות העשרים נדפס מחזהו "בת יפתח" בכמה גיליונות בהמשכים בעיתון **שיבולים**. הוא הגדיר אותו כ"מחזה בשלוש מערכות לבני הנעורים". כמו במחזותיו למבוגרים ("הנביא" למשל), שיבץ קצנלסון במחזה זה שירים שונים, שלו ושל אחרים. דוגמאות: שירו "בני גלעד", על אחיו של יפתח, מופיע בתחילת המחזה (**שיבולים**, ב, עמ' 3). והוא פותח כך

לְפָנַי שָׁנִים רַבּוֹת
 נִשְׁאַ גְּלֵעַד אִשָּׁה,
 יִלְדָה לוֹ הָאִשָּׁה,
 יִלְדָה לוֹ חֲמִשָּׁה.
 [...]
 בָּנָה גְּלֵעַד בֵּית
 מִשְׁמִיר וּמִשִּׁית,

וּלְחַמֶּשֶׁת בְּנָיו
הִנְחִיל אֶת הַבַּיִת...

ובהמשך מסופר שהבנים רבים ביניהם על חלוקת הבית שקיבלו בירושה.
באותו מחזה שובץ שיר על אהבתו של יעקב אבינו, כאשר בא אל הבאר וראה את רחל בת לבן.
בהערה ציין המחבר שזהו "שיר ארצי-ישראלי" (שיבולים ג, עמ' 6). מתחילה לשיר חמדה, אחת
מנערות בת-יפתח:

חמדה: רְאִיתִיהָ –
אֶהְבֶּתִיהָ –
כְּאֶשֶׁר יֵצֵא אֶל הַמַּעַן
לְשֵׁאוֹב מַיִם –
כולם: אוֹי אֵלֶּה!
חמדה: לְשֵׁאוֹב מַיִם.
חִבְקִתִּיהָ,
נִשְׁקִתִּיהָ,
בְּרַכְתִּיהָ,
שֶׁלַחְתִּיהָ.

באותו מחזה הוא משבץ שיר שתורגם ע"י טשרניחובסקי, המתחיל במילים: "צלצלי שמע
/ צלצלי תרועה/ עורו! עורו!..." (שיבולים ה, עמ' 8). ואפילו שיר המושר בפי "השומרים"
[השומר הצעיר] משובץ במחזה זה (שם, עמ' 9):

בְּהָר! בְּגֵיא!
בִּירְקֶרֶק שְׂדֵי –
הַיַּד! הַיַּד! הַיַּד הַתְּחִי!
בְּקוֹל שְׂאוֹן
נְגִילָה, נְרוֹן -
הַיַּד! הַיַּד נְרִיעָה!
חֶזֶק וְאַמֶּץ,
עַב עֲנֵן נֶפֶץ
אוֹרֶה תִּזְרַח עָלֵינוּ;
הָאִיר הַיּוֹם –
לֹא בְחָלוֹם;
גָּדוֹל, גָּדוֹל כְּחַנּוּ!

בגולה ובארץ

השירים של קצנלסון על נופי הארץ וטובה הם אחת ההוכחות עד כמה התנועות הציוניות הצליחו
להעביר לחבריהם את אווירה של ארץ ישראל ונופיה, ונדמה כאילו הם חיו בארץ ממש, לא רק
בחלומותיהם ובערגתם. בלודז' הרבה קצנלסון לבקר בקיבוץ ההכשרה בורוכוב. שם היה קורא

בפני החברים מיצירותיו ומשתתף בערבי ההווי שלהם. יש לציין שהיו לו תכניות לעלות לארץ עם משפחתו, אך אלו לא יצאו אל הפועל.
הוא התגייס אפילו למפעל תרומות למען ארץ ישראל. הוא כתב שיר בשם "למפעל הבצרון" (עולמי 18, כסלו תרצ"ז).

למפעל הבצרון

נְעַרְיֵנוּ וְזִקְנֵינוּ,
מְגֻדֹל וְעַד קֶטָן –
קוֹל אֶחָד קָרָאוּ: הֲנֵנוּ
לְמַפְעַל הַבְּצָרוֹן!

יְלָדֵי חֶמֶד שֶׁנִּרְצָחוּ
יִרְנְנוּ בֵּין כּוֹכְבֵי-רֶן:
"קָחוּ דְמֵנוּ קֶדֶשׁ, קָחוּ,
לְמַפְעַל הַבְּצָרוֹן!"

תָּרַם אֶת פְּרוּטוֹתָי, הַיְלָד,
פְּרוּטַת יֶלֶד קֵט זֶה הוּא!
פְּרוּטַת יֶלֶד הִיא כְּמֶלֶט
לְמַפְעַל הַבְּצָרוֹן!

בְּדָמִים תִּרְתִּי נִבְצָרָה
וּבְדָמִים תִּרְתִּי נוֹסִיף אוֹן;
אֲרִי מְרַבֵּץ – נִתְעוֹרְרָה
לְמַפְעַל הַבְּצָרוֹן!

תחת הכותרת "משירי הערש של עכשיו", נדפסו שני שירים של יצחק קצנלסון, האחד שיר ערש לילד בארץ ישראל ואחד – לילד בגולה. כדרכם של שירי הערש, הם מבטאים את צרותיה וחששותיה של האם. יש אזכור של אויבים ואורבים הן בארץ ישראל והן בגולה. כאן, כמה חודשים לפני פרוץ המלחמה, כבר משתקף בבירור המשורר החרד למצב העם. בשיר על ארץ ישראל אפילו הילד, שהאם מנסה להרדים, אינו תמים, הוא יודע בדיוק מי אורב בחוץ (עולמי 55, חשוון תרצ"ט, נובמבר 1938).

השיר הראשון, תחת הכותרת "משירי ארצנו", מתחיל כך:
נוֹמָה, בְּנִי, וַיִּשָׁן,
בְּחִלּוֹן יַיְלִיל תֵּן...
"לֹא תֵן, הֵה, אֲמִי, שָׁם,
שָׁם אוֹרֵב אִישׁ צְמֵא-דָם,
הוּא אוֹרֵב לְךָ וְלִי –"

נוֹמָה, נוֹמָה, בְּנִי...

והשיר השני, תחת הכותרת "שיר ערש לבני הגולה", מתחיל כך:

נום, יְלָדֵי קֶטְנִי, נוֹמָה –
לא תִדַע מְאוֹם עֲדָן; –
כל עוד לא תִדַע מְאוֹמָה –
תוכל עֲצִים עֵין...

וסיומו של השיר פסימי ביותר:

נום, בְּנִי, נוֹם בְּן טְפוּחִי,
עֵין סָגֵר וְנוֹמָה!
מִי יִדַע אִם לַיִל מְנוּחָה
צָוָה לְךָ וּתְקוּמָה...

לסיום,

יקצר המצע מלציין את כל מגוון כתיבתו לילדים ולנוער. חייו נסתיימו בטרגדיה, שאירעה לעם היהודי בגולה; והיו לו תחושות מוקדמות על כך, אם בנסתר ואם בנגלה. קצנלסון תרם רבות לספרות יידיש ולספרות העברית, והוא המשיך בכך גם בימי השואה. כתיבתו למבוגרים כוללת מגוון נושאים, החל משירי טבע ואהבה ועד דפים בוערים המתארים את המתרחש בשואה. הוא היה מחנך דגול, עובדה שגרמה לו להעשיר את ספרות הילדים והנוער בז'אנרים ובתכנים שונים.

*מאמר זה, כולל הערות והפניות, נדפס לראשונה בספר **גבורות למאזניים** בעריכת משה גרנות, הוצאת אגודת הסופרים, תל-אביב תש"ע-2009